En resa i Dostojevskijs tankevärld

För att förstå Dostojevskij måste man äga en själ "besläktad med författarens egen". Så skrev Nikolaj Berdjajev 1924 i sin klassiska skrift "Om Dostojevskij" som nu föreligger i svensk nyutgåva. Utifrån Dostojevskijs författarskap utvecklar Berdjajev sina tankar om anden som frihet och skapande, och sällar sig därmed till en specifik rysk tanketradition med dragning åt metafysiska frågeställningar och allomfattande lösningar.

Av BENGT JANGFELDT

Livet i Ryssland under det tjugonde århundradet kännetecknas, skriver fader Vasilij Zenkovskij i sin Ryska filosofiens historia, "inte bara av revolutionära rörelser inom samhälle och politik – lika typisk är den revolutionära eller reformistiska rörelsen på det religionsfilosofiska området."

Med "det tjugonde århundradet" menar Zenkovskij givetvis seklets tonår, som i Ryssland präglades av en intensiv andlig verksamhet. Detta gällde alla områden; och vilka uttryck denna revolutionära strävan än tog sig – politisk radikalism, anarkistisk nihilism, religiöst sökande, konstnärlig avantgardism – var det aldrig fråga om något annat än en total omstöpning av världen. Där man i väst anstränger sig att efter historiska linjer organisera världen, vill ryssarna med en kolossal ansats skaffa sig en *utväg* ur problemen, som en rysk filosof formulerat saken. Detta sätt att hantera verkligheten hänger samman med den ryska tankens spekulativa karaktär, dess upptagenhet av metafysiska frågeställningar, dess dragning till allomfattande lösningar. Marxismens stora inflytande långt utanför det socialpolitiska området i sekelskiftets Ryssland kan nog bäst förklaras just med lärans allförklarande karaktär.

Inom konst och litteratur dominerades epoken av den s k dekadensen, men denna rörelse var aldrig lika ensidigt esteticerande som västerlandets *décadence*. En av rörelsens ledare, författaren och essäisten Dimitrij Merezjkovskij, beskrev de ryska dekadenterna som "självkläckta mystiker" utanför varje kyrkligt sammanhang. De sökte en andlig dimension på tillvaron, en transcendent verklighet, men forskningsarbetet skedde utanför kyrkan och ofta i opposition mot denna.

DETTA "GUDSSÖKANDE", som termen löd, var en viktig del av Alexander Bloks och Andrej Belyjs författarskap, men också en viktig utvecklingsetapp för socialister som Anatolij Lunatjarskij, blivande utbildningsminister i Sovjetunionen, och Maxim Gorkij, även om de senare i all sin idealism ville se gudsriket förverkligat på jorden. I negativ mening hade det ett avsevärt inflytande också på Vladimir Uljanov, Sovjetstatens förste ledare, som ägnade stor möda åt att påvisa det reaktionära i dylika intellektuella strävanden. Men störst betydelse hade gudssökandet givetvis för de författare och religionsfilosofer, som var "nyandlighetens" motorer: nämnde Merezjkovskij, Vasilij Rozanov, fader Sergej Bulgakov, Lev Sjestov, Nikolaj Berdjajev m fl.

Gudssökandet sprang ur en känsla av att den historiska kristendomen misslyckats och var dömd till undergång, och att det religiösa medvetandet därför måste söka sig nya vägar. I sin andliga självbiografi "Vägen till självkunskap", skriven under andra världskriget i ett ockuperat Paris, skildrar Nikolaj Berdjajev hänfört ett ryskt kulturliv under seklets första år som bokstavligen kokade av idéer, impulser, framtidsspekulationer, alla med religiös-mystisk färgning.

Kännetecknande för rysk filosofi är att den gärna sysslar med frågor som i andra kulturer faller inom teologins kompetensområde eller rör sig i denna disciplins utkanter. Den rymmer också intuitiva, spekulativa och absolutistiska drag som kan verka både främmande och skrämmande för västerlänningar. Å andra sidan har den förnuftsinriktade västerländska filosofitraditionen haft få anhängare i Ryssland. Att det var just tänkare som Kierkegaard och Nietzsche som influerade de ryska sekelskiftesfilosoferna är givetvis ingen tillfällighet.

"Mitt sätt att tänka är intuitivt och aforistiskt, där finns inte någon diskursiv tankeutveckling. Jag kan inte utveckla eller bevisa något ordentligt", skriver Berdjajev i "Vägen till självkunskap" och en av hans ryska filosofkolleger betonar att också en "så intellektuellt subtil filosof som Berdjajev i grunden är en emotionell natur som drivs av starka andliga lidelser". När man läser *Nikolaj Berdjajev* (1874–1948) får man inte bara kunskap om hans idéer utan också om det ryska sättet att resonera: lidelsefullt, motsägelsefullt, omtvistbart, men alltid fängslande och tankeväckande. Till intrycket bidrar inte minst Berdjajevs stil: en ström av brinnande språklig lava, i sig själv ett levande bevis på den ryska andens outsläcklighet.

BERDJAJEV VAR FYRA ÅR yngre än Lenin och jämnårig med Churchill, och hans intellektuella utveckling speglar mycket av det tjugonde århundradets andliga sökande, från det tidiga intresset för marxismen via gudssökandet till utarbetandet av en existensfilosofi (som hade viss betydelse bl a för en filosof som Gabriel Marcel). På det politiska planet hann han uttrycka vissa sympatier både

FORTS NÄSTA SIDA

FORTS FRÅN FÖREG SIDA

för nationalsocialismen och nationalbolsjevismen.

Det är svårt att inrangera Berdjajev i något filosofiskt fack; han var ingen systembyggare. Också hans biografiska liv reflekterade seklets turbulens: han var en av det sextiotal ryska intellektuella som Lenin 1922 satte på en ångbåt till Stettin och exporterade *en gros* – det årets mest omtalade båtflyktingar! Efter några år i Berlin slog sig Berdjajev ner utanför Paris, där han var hektiskt verksam fram till sin död.

Förvisningen från Ryssland var en avgörande biografisk milstolpe, och den sammanföll dessutom med en ny etapp i Berdjajevs filosofiska utveckling. År 1924 utkom hans bok "Dostojevskijs världsuppfattning", som bygger på en serie föreläsningar hållna i Moskva vintern 1920–21. I och med denna bok blir anden och friheten den centrala frågeställningen i Berdjajevs filosofiska sökande. Boken publicerades första gången på svenska 1948 (i översättning från franskan av Gösta Andersson) under titeln "Dostojevski [sic] siaren" och har nu kommit i nytryck, denna gång med titeln *Om Dostojevskij*. Ingen av titlarna är bra; "Dostojevskijs världsuppfattning" bör boken heta, ingenting annat, för så heter den på ryska och det är precis det den handlar om.

Utgivare är det lilla Skellefteåförlaget Artos, som tidigare i år gav ut en annan klassisk Dostojevskijbok, Lev Sjestovs "Dostojevskij och Nietzsche". En fortsatt utgivning av Sjestovs och Berdjajevs verk är planerad, ett projekt för vilket ett slitet och missbrukat ord som kulturgärning är väl lämpat. Med tanke på att också ett tredje betydande verk om Dostojevskij utkommit på svenska i höst, Anna Dostojevskajas *Mitt liv med Dostojevskij* (Natur och Kultur; övers Kerstin Olofsson), får 1992 betecknas som ett sällsynt rikt Dostojevskijår.

FÖR ATT KUNNA FÖRSTÅ Dostojevskij, skriver Berdjajev, måste man äga en själ som "i viss mån är besläktad med författarens egen", och för att finna en sådan själ har man måst invänta det tjugonde århundradet. I Berdjajev har Dostojevskij, postumt, funnit en sådan själsfrände, och filosofen erkänner utan omsvep att han i boken lagt ner mycket av sin egen världsuppfattning (inte "tankar", som det står i den svenska översättningen).

Utifrån Dostojevskijs författarskap lyckas Berdjajev utveckla och skärpa sina egna tankar om personligheten och anden såsom frihet och skapande. Berdjajev betraktade sig som existentialist och personalist och som en av sina föregångare såg han just Dostojevskij. Sina teorier utvecklade han senare i böcker som i "Den fria andens filosofi" (1927) och "Anden och verkligheten" (1937). Anden finns, menar Berdjajev, inte som något reellt existerande, och "andens filosofi" är därför inte en ontologi utan en existensfilosofi. Ande och andlighet är inga artsbeteckningar: "Synen på anden såsom grundad på universalier, på en varaart, leder till förnekande av friheten, till determinism."

Ande är inte något föremålsligt; ande är frihet. Man kan inte utarbeta begrepp om anden, men dess yttringar kan registreras: frihet, tanke, skapande verksamhet, kärlek, hänvändelse till den gudomliga världen och uppgående i den. Anden är inte bara gudomlig utan "gudsmänsklig", den är fri i Gud men också fri från Gud. Den är irrationell, utomrationell, transrationell, den är frihet att skapa och göra gott, men också att göra ont. Människan har en "oemotståndlig dragning till det irrationella, till den oordnade friheten och till lidandet". Det är därför som källarhålsmänniskan med sådan frenesi vänder sig mot multiplikationstabellens "två gånger två är fyra", ett resonemang som "inte längre är livet utan början till döden".

Gott och ont är inte kategorier utanför människan; det är i människoandens inre, "i den mänskliga erfarenhetens bråddjup", som Gud och Djävulen, himmelen och helvetet uppenbarar sig. Med denna upptäckt har Dostojevskij i själva verket, menar Berdjajev, givit människan hennes andliga liv åter. För Dostojevskij är det andliga livet immanent, inte transcendent.

Det goda kan aldrig vara påtvingat, man kan aldrig tvinga någon till goda gärningar. Frihet till det goda förutsätter frihet till det onda, och frihet till det onda leder till frihetens undergång. Men också förnekandet av friheten till onda gärningar och sanktionerandet enbart av friheten till goda sådana leder till frihetens död; när det goda är påtvingat är det inte gott, hävdar Berdjajev, "ty det goda förutsätter frihet". Detta är frihetens dilemma, eller tragedi, som man väl skulle säga i Sjestovs och Berdjajevs efterföljd.

HÄR REPRESENTERAR Dostojevskijs författarskap något principiellt nytt. Hans hjältar speglar en ny etapp inom den kristna traditionen, ett senare stadium än Goethes Faust, till exempel. Hos Dostojevskijs gestalter pågår kampen mellan det goda och det onda inom människan själv, och friheten övergår ofta i självsvåld. Sådan är den tomma friheten hos Svidrigajlov och Fjodor Karamazov: en frihet som oundvikligen leder till slaveri. Denna frihetens dialektik är, menar Berdjajev, en av Dostojevskijs viktigaste upptäckter och en kärnpunkt i hans författarskap; tankarna på ett allmänt lyckorike utan Gud innebär i själva verket frihetens övergång i total despoti, och detta hotar i sin tur att förinta människan och hennes andes frihet.

"Vill Gud verkligen ha dem som inte kommer till Honom genom friheten, med erfarenhet av ondskans hela fördärvlighet?", frågar Berdjajev. Svaret ligger i frågans formulering. Det är inte bevisbart, men både frågeställningen och den djupborrande analysen av Dostojevskijs frihetsbegrepp är epokgörande; utifrån sin egen världsuppfattning har Berdjajev fixerat och systematiserat en grundläggande tanke hos Dostojevskij, "denne genialiske dialektiker och Rysslands største metafysiker".

Berdjajevs tänkande är principiellt subjektivt. "I min filosofi finns motsägelser som springer ur själva dess kärna och som inte kan och inte bör avlägsnas", skriver han själv. Berdjajevs tanke löper bortom det förnuftsmässigt verifierbara, men den som följer denne den ryskaste av filosofer på hans resa i Dostojevskijs värld får vara med om en nästan lika hisnande upplevelse som det är att läsa ett verk av den författare som är resans utgångspunkt och mål. Den som finner äventyret priset och mödan värd, kan med fördel förlänga det med Berdjajevs idéhistoriska verk "Den ryska kommunismens källor och innebörd" (1937) och "Den ryska tanken" (1946), två böcker präglade av stor historisk insiktsfullhet och en klarsyn som så här *post festum sovieticum* måste betraktas som rent profetisk.

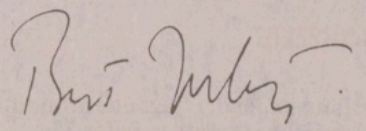

Bengt Jangfeldt är docent i slaviska språk och redaktör för tidskriften Artes.

SvD 92.11.27